



## МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

**Олександр Вікторович ЗАДОРЖНИЙ,**  
кандидат юридичних наук, професор,  
завідувач кафедри міжнародного права  
Інституту міжнародних відносин  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,  
[zadorozhnii.oleksandr@gmail.com](mailto:zadorozhnii.oleksandr@gmail.com)

УДК 341.0

### СТАНОВЛЕННЯ ТА НОРМАТИВНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВ ЯК ОСНОВНОГО ПРИНЦИПУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

*Розглянуто становлення і нормативний зміст основного принципу міжнародного права — принципу територіальної цілісності держав у його взаємозв'язку з принципом рівноправності та самовизначення народів. Встановлено відсутність протиріч між вказаними принципами в практиці держав після Другої світової війни і наприкінці XX — початку XXI ст. Важливим елементом нормативного змісту вказаного принципу є обов'язок держав у своїх міжнародних відносинах утримуватись від політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, спрямованого проти політичної незалежності або територіальної цілісності будь-якої держави, і не робити спроб часткового або повного руйнування національної єдності чи територіальної цілісності держави або країни чи їхньої політичної незалежності.*

**Ключові слова:** принципи міжнародного права, принципи Статуту ООН, територіальна цілісність, невтручання у внутрішні справи держав, агресія, право на самооборону.

Принцип територіальної цілісності займає провідне місце в системі основних принципів міжнародного права, є найважливішим засобом забезпечення державного суверенітету, адже саме територія — обов'язкова ознака будь-якої



держави, сфера дії її суверенітету. Цей принцип, доповнений принципом непорушності кордонів, є однією із засад сучасної системи міжнародних відносин, демократичним керівним джерелом міжнародного права, визначальним загальним зобов'язанням універсального характеру.

Цілісність території — запорука стабільності як внутрішньодержавних, так і міждержавних відносин. Кровопротитні війни XX ст. підштовхнули світове співтовариство до усвідомлення необхідності встановлення територіальної цілісності як основного принципу міжнародного права, його закріплення в універсальних та регіональних міжнародно-правових актах, міждержавних договорах, національному законодавстві. Природним є й розуміння того, що піддання принципу територіальної цілісності ревізії або навіть сумніву фактично означає ініціювання конфліктів, загрозливих для міжнародної безпеки на глобальному рівні.

Визнання ключової ролі принципу територіальної цілісності держав у міжнародному праві є загальноприйнятим у доктрині. Водночас протягом останніх років достатньо поширеними стали погляди про зниження значення міждержавних кордонів у результаті активізації міжнародних економічних і соціальних контактів, лібералізації економіки і міжнародних відносин. Втім, при цьому, як правило, не вказують, що випадки реальних спроб територіального ревізійонізму шляхом застосування сили протягом останнього півстоліття є порівняно поодинокими — цей феномен, серед іншого, свідчить про загальне визнання принципу територіальної цілісності та приділення державами все більшого значення його захисту.

*Мета статті.* Звернення до цього принципу значною мірою актуалізується у зв'язку із діями Російської Федерації щодо Криму та Східної України. Позицією світового співтовариства, вираженою в низці актів та заяв, є оцінка цих дій як порушення принципу територіальної цілісності, в той час як сама РФ заперечує, вказуючи, що вихід Криму зі складу України та його приєднання до Росії відбулись відповідно до принципу рівноправності і самовизначення народів. Що ж до подій на сході нашої держави, російська сторона взагалі заперечує свою участь у конфлікті і, тим більше, навіть можливість будь-яких звинувачень у порушенні нею територіальної цілісності України.

Оскільки сучасний світовий порядок значною мірою базується на принципах незастосування сили чи погрози силою і територіальної цілісності держав, очевидно, що їхнє порушення ядерною державою у відносинах із найбільшою державою Європи, гарантом територіальної цілісності якої вона є відповідно до Будапештського меморандуму (1994 р.), має надзвичайно небезпечні наслідки для усієї світової спільноти. Зазначене зумовлює потребу всебічного дослідження процесу становлення, сутності, нормативного змісту, сучасних підходів до його тлумачення, основних особливостей, притаманних принципу територіальної цілісності держав.

Витоки формування вказаного принципу припадають на період формування національних держав [1, р. 2]. І хоча ще протягом довгого часу територія залишалася метою чи “трофеєм” воєн, так що, здавалося б, важко було стверджувати про наявність імперативної норми, складалося і уявлення про те, що зазіхання на чужу територію є протиправним діянням, силова відповідь на яке цілком правомірна [2, с. 85].

Зобов'язання щодо територіальної цілісності закріплювались у двосторонніх договорах, згодом відповідні норми стали включати до національного



законодавства, особливо активно — у період буржуазних революцій. На основі проголошення принципів народного суверенітету, територіального верховенства, невтручання у внутрішні справи інших держав, лідери буржуазних революцій суб'єктом права власності на територію вважали народ, оголосили про необхідність згоди населення при переданні території від однієї держави іншій, вперше заявили про проведення народного голосування як обов'язкової передумови територіальних змін [3, с. 22].

Декретом Національних зборів Франції від 27 травня 1790 р. було визначено, що “вторгнення в державу з боку іншої загрожує свободі і безпеці всіх” і що “відтепер французький народ забороняє собі будь-яку війну, спрямовану до збільшення його теперішньої території”. У розд. VI Конституції Франції (1791 р.) “Про відношення Французької Нації до іноземних націй” вказано: “Французька Нація відмовляється вести війни із завойовницькою метою і ніколи не буде застосовувати свої сили проти свободи будь-якого народу” [4, р. 25]. Водночас, держави продовжували вести війни за території, які не визнавались неправомірними і, звідси, територіальна цілісність не була принципом міжнародного права.

Одним із ініціаторів встановлення заборони територіальних змін шляхом застосування сили був 28-й президент США В. Вільсон, який у своїх відомих “Чотирнадцяти пунктах” від 8 січня 1918 р. наголошував на необхідності укладення “міжнародних пактів, що закріпили б взаємні гарантії політичної незалежності і територіальної цілісності як великих, так і малих держав” [5, р. 144].

Статут Ліги Націй (1919 р.) став першою спробою заборонити силове захоплення території іншої держави та її включення до свого складу (анексію) і створити ефективний механізм гарантування територіальної цілісності [6]. У ст. 10 Статуту передбачено: “Члени Ліги зобов'язані поважати та охороняти від будь-якого зовнішнього вторгнення територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність всіх членів Ліги. У разі нападу, загрози або небезпеки нападу Рада визначає заходи забезпечення виконання цього зобов'язання” [7, с. 227]. Однак закріплення цього положення все ще не означало проголошення принципу територіальної цілісності, адже прийняття Статуту Ліги Націй відбувалось на тлі визнання територіальних змін у Європі, що часто супроводжувались далеко не взаємною згодою суб'єктів [8, с. 228].

Варто вказати, що укладений у 1925 році Німеччиною, Бельгією, Францією, Великою Британією та Італією Локарнський договір про взаємні гарантії недвозначно передбачав збереження територіального *status quo*, що походить з кордонів між Німеччиною та Бельгією і між Німеччиною та Францією [9, pp. 80–88], і непорушність кордонів, як вони визначені Версальським мирним договором (1919 р.) [10].

Важливу роль у становленні принципу територіальної цілісності відіграв Паризький договір про відмову від війни як засобу національної політики (Пакт Бріана — Келлога) 1928 р., яким сторони зобов'язалися вирішувати мирним шляхом свої спори, в тому числі ті, що стосуються державної приналежності територій [11].

Схоже положення містилось у Антивоєнному договорі про ненапад і примирення (“Пакті Сааведра Ламаса”) (1933 р.) [12, р. 284], підписаному низкою держав Америки, Туреччиною, Італією, Іспанією, Чехословаччиною та ще сімома державами Європи, у ст. II якого вказано, що, по-перше, територіальні



питання (*territorial questions*) у відносинах між сторонами не повинні вирішуватись шляхом насилля, і, по-друге, вони не визнаватимуть ані будь-які територіальні зміни, окрім досягнутих мирними засобами, ані чинність (*validity*) окупації або придбання території в результаті застосування збройної сили [13, р. 397].

У ст. 3 Міжамериканської конвенції про права та обов'язки держав (1933 р.) вказано: "Політичне існування держави не залежить від визнання іншими державами. Навіть до визнання держава має право захищати свою цілісність і незалежність ..." [14, р. 171]. Територіальній цілісності присвячена й окрема стаття 11 конвенції, якою передбачено, що договірні держави, безумовно, встановлюють як норму для себе чітке зобов'язання не визнавати територіальні надбання або особливі переваги, які були отримані за допомогою сили, незалежно від того, полягала вона в застосуванні зброї, загрози дипломатичним представникам, або будь-яких інших діях примусового характеру. Територія держави є недоторканою і не може бути об'єктом ані військової окупації, ані інших заходів застосування сили, вчинених іншою державою прямо або опосередковано, з будь-яких мотивів, навіть якщо такі заходи тимчасові [15].

Принцип територіальної цілісності держав став одним з наріжних каменів системи ООН і міжнародного правопорядку після Другої світової війни [16, р. 403], хоча у Статуті ООН відповідне посилення міститься тільки у ч. 4 ст. 2 в контексті заборони застосування сили: "Держави-члени повинні утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або використання сили проти територіальної цілісності (*territorial integrity*) або політичної незалежності будь-якої держави ..." [17].

Як відомо, положення ч. 4 ст. 2 Статуту не належать до договорів з територіальних питань, укладених до його ухвалення. Інше поставило б під сумнів правомірність багатьох давно сформованих державних кордонів. Законність відторгнення частин території держав, які несуть відповідальність за розв'язання Другої світової війни, визнана ст. 107 Статуту [18].

Після ухвалення Статуту ООН правовий захист територіальної цілісності держав значно посилено. Закріплення в низці рішень Організації і міжнародних договорах додало положенням про територіальну недоторканність держав ще більший авторитет, сприяло їхньому зміцненню [3, с. 24].

Декларація про принципи міжнародного права (1970 р.) містить ключові елементи принципу територіальної цілісності, хоча мова про нього в основному знову ж таки йде в контексті принципу незастосування сили чи погрози силою (у цьому акті останній сформульований як "принцип, згідно з яким держави утримуються у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з завданнями ООН" (п. "а")) [19, р. 157].

Виходячи з цього, положення Декларації 1970 року про основні елементи принципу незастосування сили чи погрози силою передбачають ключові обов'язки держав щодо територіальної цілісності. Такими обов'язками є:

- *по-перше*, утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави (пreamбула та "Принцип незастосування сили");
- *по-друге*, утримуватися від вказаних дій як засобу врегулювання міжнародних проблем;



— *по-третє*, утримуватися від погрози силою або її застосування для порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або як засобу розв'язання міжнародних спорів, в тому числі територіальних спорів і питань, які стосуються державних кордонів;

— *по-четверте*, не перетворювати територію іншої держави на об'єкт військової окупації, що є результатом застосування сили в порушення положень Статуту;

— *по-п'яте*, не перетворювати її на об'єкт придбання в результаті погрози силою або її застосування;

— *по-шосте*, не визнавати законними жодні територіальні надбання, що є результатом погрози силою або її застосування ("Принцип незастосування сили");

— *по-сьоме*, утримуватися у своїх міжнародних відносинах від військової, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, спрямованого проти політичної незалежності або територіальної цілісності будь-якої держави (преамбула);

— *по-восьме*, не робити спроб, спрямованих на часткове або повне руйнування національної єдності і територіальної цілісності держави або країни чи їхньої політичної незалежності, як несумісних з метою і принципами Статуту ("Принцип рівноправності і самовизначення народів") [20].

Очевидно, що ці формулювання передбачають тлумачення змісту принципу територіальної цілісності держав у більш широкому сенсі, ніж положення ч. 4 ст. 2 Статуту ООН та виводить її суто з контексту застосування сили [21].

Слід додати, що при визнанні Декларацією 1970 р. принципу рівноправності та самовизначення народів, положеннями щодо його нормативного змісту визначено: "... Ніщо в наведених вище пунктах не повинно тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які вели б до розчленування або до часткового чи повного руйнування територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що дотримуються у своїх діях принципу рівноправності і самовизначення народів, як цей принцип викладений вище, і, внаслідок цього, мають уряди, що представляють незалежно від раси, віросповідання чи кольору шкіри весь народ, що проживає на цій території. Кожна держава повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої іншої держави або країни" [20]. Ці норми мають особливо важливе значення при аналізі дій Російської Федерації проти України.

Надалі ООН у своїх актах неодноразово посилялась на принцип територіальної цілісності держав. Так, у Резолюції Генеральної Асамблеї № 3314 (XXIX) "Про визначення агресії" (1974 р.) вказано, що агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом ООН (ст. 1) [22, р. 2].

У ст. 5 Декларації про право на розвиток, затвердженій Резолюцією ГА ООН № 41/128 від 4 грудня 1986 р., міститься заклик до держав вживати рішучих заходів, спрямованих на ліквідацію "загроз національному суверенітету, національній єдності і територіальній цілісності" [23, р. 3]. У п. 3 Керівних принципів з надання гуманітарної допомоги (Резолюція ГА ООН № 46/182 від 19 грудня 1991 р.) передбачено, що "суверенітет, територіальна цілісність і національна єдність держав повинні повною мірою поважатися відповідно до Статуту Організації" [24, р. 5].



У Віденській декларації Всесвітньої конференції ООН з прав людини (1993 р.) в контексті принципу самовизначення підтверджені положення Декларації про принципи міжнародного права (1970 р.) стосовно того, що цей принцип не повинен тлумачитися як дозвіл або заохочення будь-яких дій, які порушують чи підривають, повністю або частково, територіальну цілісність чи політичну єдність суверенних і незалежних держав [25].

Резолюцією “Підтримання міжнародної безпеки — попередження насильницького розчленування держав” № 53/71 від 4 січня 1999 р. ГА ООН вказала, що відповідні події становлять загрозу міжнародному миру і безпеці (преамбула), у п. 3 закликала держави розв’язувати свої міжнародні спори мирними засобами згідно зі Статутом Організації; у п. 4 підтвердила “необхідність суворого дотримання принципу непорушності міжнародних кордонів” (у цих формулюваннях простежується взаємозв’язок відповідних основних принципів міжнародного права) [26, р. 2] і “дотримання принципу територіальної цілісності кожної держави” (п. 5) [27, р. 79].

У Декларації тисячоліття ООН (2000 р.) підтверджено зобов’язання голів держав і урядів підтримувати, зокрема, “всі зусилля, спрямовані на забезпечення суверенної рівності всіх держав, поваги їхньої територіальної цілісності та політичної незалежності” (п. 4) [28, р. 3], таке ж положення міститься у Підсумковому документі Всесвітнього саміту (2005 р.) (п. 5) [29, р. 4], відображене в преамбулі Глобальної контртерористичної стратегії Організації Об’єднаних Націй (2006 р.) [30, р. 2].

Організація неодноразово зверталась до принципу територіальної цілісності у своїх актах щодо конкретних подій, наприклад, у Резолюції “Положення на окупованих територіях Азербайджану” № 62/243 від 14 березня 2008 р. Генеральна Асамблея ООН заявила про незмінну повагу та підтримку суверенітету і територіальної цілісності Азербайджану в межах його міжнародно визнаних кордонів (п. 1); висунула вимогу негайного, повного і беззастережного виведення всіх вірменських сил з усіх окупованих територій Азербайджану (п. 2); заявила, що жодна держава не повинна визнавати законною ситуацію, що склалася в результаті окупації територій Азербайджану, і не повинна сприяти збереженню цієї ситуації (п. 5) [31, р. 3].

У Заяві Голови Ради Безпеки ООН від імені цього органу від 22 травня 2008 р у зв’язку з досягненням у Досі 21 травня 2008 р. під егідою Ліги арабських держав угоди, яка “являє собою важливий крок на шляху врегулювання кризи в Лівані, відновлення нормального функціонування демократичних інститутів цієї держави, її єдності і стабільності”, РБ ООН підтримала рішення продовжити національний діалог про шляхи зміцнення влади держави на всій її території таким чином, щоб гарантувати суверенітет і безпеку держави і народу Лівану, підтвердила свою рішучу підтримку територіальної цілісності, суверенітету, єдності і політичної незалежності цієї держави в межах її міжнародно визнаних кордонів і під єдиною та винятковою владою уряду Лівану [32, р. 3].

Важливе положення, що стосується тлумачення взаємозв’язку принципу територіальної цілісності з іншими основними принципами міжнародного права, міститься у п. 4 Манільської декларації про мирне вирішення міжнародних спорів (1982 р.): “Держави, які є сторонами спору, продовжують дотримуватися у своїх відносинах їхніх зобов’язань відповідно до основних принципів міжнародного права, що стосуються суверенітету, незалежності та територіальної цілісності держав ...” [33, р. 5].



Положення щодо зобов'язань держав з дотримання принципу територіальної цілісності містяться в основоположних актах регіональних організацій: Статуті Організації американських держав (ОАД) (1948 р.), Пакті Ліги арабських держав (ЛАД) (1945 р.) (із наступними змінами), Хартії африканської єдності (1963 р.) та Установчому акті Африканського Союзу (2002 р.), Статуті Організації Ісламська конференція (1972 р.) і документі, що замінив його (2008 р.), Договорі про дружбу і співробітництво у Південно-Східній Азії (1976 р.), Статуті АСЕАН (2007 р.), Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва у Європі (1975 р.), відображені в Угоді про створення Співдружності Незалежних Держав (1991 р.) та подальших актах цієї організації.

Так, у Статуті ОАД передбачено, що захист суверенітету, територіальної цілісності та незалежності американських держав — одне із завдань створення Організації (ст. 1); територія держави є недоторканною, не може за жодних обставин бути об'єктом військової окупації або інших насильницьких дій, прямо або опосередковано вжитих іншими державами, навіть якщо ці дії мають тимчасовий характер; сторони не визнаватимуть територіальних придбань або інших спеціальних вигод, отриманих силою або за допомогою застосування будь-яких інших заходів примусу (ст. 20). У контексті колективної безпеки (розд. IV Статуту) закріплено, що будь-яка агресія будь-якої держави проти цілісності та недоторканності території американської держави буде розглядатися як акт агресії проти всіх інших американських держав (ст. 27); якщо недоторканність або цілісність території будуть порушені в результаті будь-якого іншого факту або ситуації, які можуть поставити під загрозу мир в Америці, американські держави у розвиток принципів континентальної солідарності і законної колективної самооборони застосовують заходи та процедуру, передбачені в спеціальних договорах з цього питання (ст. 28) [34].

Одним із завдань Ліги арабських держав, відповідно до Пакту ЛАД, є забезпечення їхньої незалежності та суверенітету (ст. II); цим договором закріплено й положення про захист територіальної цілісності держав (ст. V і ст. VI) [35, р. 240]. Статут Організації Ісламська конференція 1972 р. передбачає з-поміж принципів, викладених у статті II, “повагу суверенітету, незалежності та територіальної цілісності кожної держави-члена” й “утримання від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності, національної єдності або політичної незалежності будь-якої з держав-членів” [36, р. 5].

У переглянутому Статуті Організації (2008 р.) визначено, що одним із її завдань є повага “суверенітету, незалежності та територіальної цілісності кожної держави-члена”, а іншим — “підтримка відновлення повного суверенітету і територіальної цілісності будь-якої держави-члена, що знаходиться в умовах окупації в результаті агресії, на основі міжнародного права та співробітництва з відповідними міжнародними та регіональними організаціями” (ст. 1). У ст. 2 вказано принципи діяльності Організації, з-поміж них — і принцип, згідно з яким всі держави-члени “зобов'язуються поважати національний суверенітет, незалежність і територіальну цілісність інших держав-членів і утримуються від втручання у їхні внутрішні справи” [37].

Положеннями преамбули Хартії Організації африканської єдності 1963 р. (з 2002 р. — Африканський союз) проголошено про рішучість захищати і зміцнювати “здобуті дорогою ціною незалежність і суверенітет, а також територіальну цілісність наших держав і вести боротьбу проти неоколоніалізму у всіх його проявах” (п. 7 преамбули); одним із завдань організації вказано



захист суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держав-членів (п. 1 ст. II), повага суверенітету і територіальної цілісності кожної країни і її невід'ємного права на незалежне існування — серед основних принципів, якими мають керуватися держави-члени організації (п. 3 ст. III) [38, р. 39]. В Установчому акті Африканського союзу (2000 р.) одним із завдань організації також визначено захист суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держав-членів (п. b ст. 3) [39].

У Договорі про дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії (1976 р.) держави-учасниці домовилися керуватися низкою “фундаментальних принципів”, викладених у ст. 2, включаючи “взаємну повагу незалежності, суверенітету, рівності, територіальної цілісності та національної самобутності всіх держав”. У ст. 10 передбачено, що “жодна з договірних Сторін жодним чином і в жодній формі не бере участі в діяльності, що створює загрозу політичній та економічній стабільності, суверенітету чи територіальній цілісності іншої договірної сторони” [40].

Положеннями Статуту Асоціації регіонального співробітництва країн Південної Азії (1985 р.) держави-учасниці заявили про бажання сприяти зміцненню миру, стабільності, дружби і прогресу в регіоні на основі суворого дотримання принципів Статуту ООН, зокрема поваги принципів суверенної рівності, територіальної цілісності, національної незалежності, незастосування сили та невтручання у внутрішні справи інших держав і мирного врегулювання всіх спорів (п. 1 преамбули); в основному тексті міститься практично таке ж формулювання: співпраця в рамках Асоціації повинна засновуватись на повазі принципів суверенної рівності, територіальної цілісності, політичної незалежності, невтручання у внутрішні справи інших держав і взаємної вигоди (п. 1 ст. II “Принципи”) [41].

Статут Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) (2007 р.) вказує на повагу державами-членами “принципів суверенітету, рівності, територіальної цілісності, невтручання, консенсусу і єдності в різноманітті” (преамбула). Крім того, у ст. 2 зазначено, що АСЕАН та її держави-члени повинні діяти відповідно до низки принципів, зокрема “поваги незалежності, суверенітету, рівності, територіальної цілісності та національної самобутності всіх держав-членів АСЕАН” [42].

Однак можливо найбільш повно нормативний зміст принципу територіальної цілісності розкрито у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва у Європі (1975 р.) (яка визначила одним зі своїх завдань саме утвердження цього принципу і закріплення державних кордонів, що склалися у Європі в результаті Другої світової війни), а також у наступних актах НБСЄ — ОБСЄ.

Заключним актом (1975 р.) передбачено, що “держави-учасники будуть поважати суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також усі права, властиві їхньому суверенітету й охоплені ним, до яких входить, зокрема право кожної держави на юридичну рівність, на територіальну цілісність, на свободу і політичну незалежність” (ст. 2) і “держави-учасники розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, і тому будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони” (ст. 3) [43, р. 4].

Декларацією принципів акта передбачено, що держави-учасники будуть поважати територіальну цілісність кожної з них, і, відповідно до цього, утримуватися від будь-яких дій, несумісних із завданнями і принципами Статуту





ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці і, зокрема, від будь-яких таких дій, які є застосуванням сили або погрозою силою.

Крім того, зазначено, що держави-учасниці будуть утримуватися від того, щоб перетворювати територію одна одної в об'єкт військової окупації або інших прямих чи непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або в об'єкт придбання за допомогою таких заходів або погрози їхнього вчинення. Жодна окупація або придбання такого роду не будуть визнаватися законними [43, р. 12].

Принцип територіальної цілісності, загалом, є особливо важливим для Європи, адже лише його неухильне дотримання в умовах існування багатьох потенційних конфліктів щодо територій, зумовлених історичними причинами, може забезпечити мир та стабільність у цьому регіоні. Показово, що у низці договорів, укладених між державами Європи протягом 1970–1977 рр., визнано “недійсним від самого початку” та “таким, що не має правових наслідків” Мюнхенський договір (1938 р.), який дозволив гітлерівській Німеччині анексувати Судетську область Чехословаччини [44, р. 278].

Беззаперечне й одностайне визнання державами Європи важливості дотримання принципу територіальної цілісності відображене не лише у положеннях Гельсінського заключного акта, а й у документах ОБСЄ, Ради Європи, Європейського Союзу, міждержавних договорах, односторонніх актах держав.

У Паризькій хартії НБСЄ для нової Європи (1990 р.) вказувалось на визнання державами їхніх зобов'язань за Статутом ООН і Гельсінським заключним актом, “відновлення запевнень” у тому, що держави будуть утримуватися від застосування сили або погрози силою проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави і від будь-яких інших дій, несумісних з принципами та цілями цих документів. Учасники ОБСЄ також нагадали, що недотримання зобов'язань за Статутом ООН — це порушення міжнародного права.

При цьому підтверджено рівноправність народів та їхнє право розпоряджатися своєю долею згідно зі Статутом ООН і відповідними нормами міжнародного права, включаючи ті, які належать до територіальної цілісності держав.

Крім того, проголошено намір співпрацювати у справі захисту демократичних інститутів від дій, що порушують незалежність, суверенну рівність або територіальну цілісність держав-учасниць. До них віднесено такі незаконні дії як тиск ззовні, примус і підливну діяльність [45, р. 8].

В Угоді щодо адаптації Договору про звичайні збройні сили в Європі, укладений на саміті ОБСЄ в Стамбулі (1999 р.), вказано на зобов'язання держав утримуватися в їхніх взаємних, як і взагалі в їхніх міжнародних відносинах від застосування сили або погрози силою проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави (преамбула) [46, р. 4].

У прийнятих тоді ж Хартії європейської безпеки зазначено про право держав на індивідуальну або колективну самооборону, якщо їхній суверенітет, територіальна цілісність і політична незалежність опиняться під погрозою (п. 16) [47], в Декларації зустрічі ОБСЄ на вищому рівні — про повагу, у зв'язку із відомими конфліктами, територіальної цілісності Грузії (п. 15), Молдови (п. 18), Росії (п. 23) [48, р. 12].



Сутність нормативного змісту принципу територіальної цілісності нерозривно пов'язана з тим, що державний суверенітет над визначеною територією є однією з неодмінних ознак держави [49]. У Міжамериканській конвенції про права та обов'язки держав (1933 р.) визначено: “Держава як суб'єкт міжнародного права повинна мати: а) постійне населення; б) певну територію; с) уряд; d) здатність вступати у відносини з іншими державами” (ст. 3) [50].

Л. Оппенгейм вказував, що неможливо уявити державу як суб'єкта міжнародного права, наділеного правами та обов'язками, без узгоджених територіальних рамок [51, р. 563]. Розвиток міжнародного права на основі виняткової влади держав у межах визначених територіальних рамок привів до того, що територія стала, як стверджував Д. О'Коннелл, “можливо, найважливішою категорією міжнародного права” [52, р. 403]. Мають сенс і тези про те, що територія — найважливіший компонент суверенітету, адже вона в державно-правовому аспекті тісно пов'язана з верховенством і повнотою влади всередині держави та незалежністю у зовнішньому середовищі, тобто з державним суверенітетом [53, с. 663–664].

Принцип виняткового суверенітету держави над своєю територією передбачає як владу держави щодо території, так і те, що в інших держав немає права претендувати на неї. У справі про протоку Корфу (1949 р.) Міжнародний Суд ООН чітко визначив, що “принцип поваги до територіального суверенітету у стосунках між незалежними державами є основою міжнародних відносин” [54].

Отже, сутність принципу територіальної цілісності полягає у визнанні права держав на територіальну цілісність як найважливішого права, властивого суверенітету, що означає реалізацію державою всіх прав у їхній повноті і винятковим чином у просторі, визначеному державними кордонами, в межах сухопутної, водної, повітряної території, надр [55, с. 8].

Вказаному праву кореспондує обов'язок всіх інших суб'єктів міжнародного права дотримуватись і поважати територіальну цілісність держави; утримуватись від будь-яких дій, несумісних із завданнями і принципами Статуту ООН, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої іншої держави; не застосовувати щодо неї силу чи погрозу силою. Держави повинні утримуватись від того, щоб перетворювати територію одна одної в об'єкт військової окупації або інших прямих чи непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або в об'єкт придбання за допомогою таких заходів чи погрози їхнього вчинення. Окупація або надбання такого роду не визнаються законними.

Наприклад, Рада Безпеки ООН у Резолюції щодо Іраку та Кувейту № 662 від 9 серпня 1990 р., проголосивши рішучість покласти край іракській окупації, відновити суверенітет, незалежність і територіальну цілісність Кувейту, а також владу його законного уряду, заявила про таке:

— по-перше, постановила, що анексія Кувейту Іраком у будь-якій формі і будь-яким приводом не має жодної юридичної сили (*has no legal validity*) і вважається недійсною (*null and void*);

— по-друге, закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати цю анексію й утримуватись від будь-яких дій або контактів, які могли б тлумачитись як непряме визнання анексії;

— по-третє, висунула Іраку вимогу відмовитись від своїх дій, спрямованих на анексію Кувейту;



— по-четверте, постановила залишити це питання у своєму порядку денному і продовжувати докладати зусиль, спрямованих на якнайшвидше припинення окупації [56, р. 2].

Принцип територіальної цілісності передбачає, що будь-які зміни приналежності державної території можливі лише мирним шляхом [57, р. 109], на основі угоди зацікавлених держав, за допомогою якої можуть бути встановлені й юридично оформлені нові державні кордони. Відповідно принцип передбачає право держави вживати всі допустимі згідно із нормами міжнародного права заходи для захисту та збереження своєї територіальної цілісності [58]. У випадку порушення прав держави на цілісність території, вона може застосувати примусові заходи, які допускаються міжнародним правом, звернутися до Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН, регіональних організацій, створених відповідно до ст. 52–54 Статуту ООН, а також вдатися до індивідуальної чи колективної самооборони, передбачених положенням ст. 51 Статуту ООН [59, р. 257].

Д. Боветт вказував, що впродовж історії міжнародного права право на самооборону пов'язувалось передусім саме із захистом власної території, а на проведених після Другої світової війни Нюрнберзькому та Токійському трибуналах визначення “злочинів проти миру” базувалось передусім на порушенні права на територіальну цілісність [60, р. 30].

М. Вуд підкреслює, що факт оскарження суверенітету держави над певною територією в жодному разі не дає право іншій державі застосовувати силу для “відновлення” або “встановлення” власного суверенітету над територією, на яку вона претендує; такі дії є грубим порушенням принципу територіальної цілісності держави в сенсі права на контроль над спірною територією. Сила не може використовуватись як засіб розв'язання міжнародних спорів, у тому числі територіальних, і проблем, пов'язаних з кордонами [61].

М. Філімонова вказує, що одним з найважливіших підтверджень існування принципу територіальної цілісності є визнання законності застосування сили в разі зазіхань на територію держави, порушення принципу таким, що є *casus belli*, тобто достатнє правове обґрунтування військових дій [2, с. 86].

Те, що агресія і відповідно право на самооборону в сучасному міжнародному праві пов'язуються із захистом територіальної цілісності, прямо виходить і з формулювань Резолюції ГА ООН “Про визначення агресії” (1974 р.), про які уже йшлося [22, р. 2]. На Кампальській конференції (2010 р.) було внесено поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду: до нього включено ст. 8-bis, відповідно до якої акт агресії визначено відповідно до положень Резолюції 1974 р., тобто як застосування військової сили проти держави *inter alia* її територіальної цілісності [62, р. 3].

Право на самооборону у зв'язку із порушенням територіальної цілісності передбачене й іншими міжнародними актами. Наприклад, відповідно до установчого акту НАТО — Північноатлантичного договору (1949 р.) сторони консультуватимуться між собою щоразу, коли на думку якоїсь із них виникне загроза територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці будь-якої із сторін (ст. 4), і погоджуються, що збройний напад на одну або кілька із них у Європі чи у Північній Америці (тобто, як передбачено ст. 6 (1), на їхню територію, на збройні сили, кораблі чи літальні апарати) вважатиметься нападом на них усіх: і відповідно вони домовляються, що в разі вчинення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, передбачене ст. 51 Статуту ООН, надасть допомогу тій стороні або



сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні (ст. 5) [63]. Положенням ст. 12 Статуту Організації американських держав визначено: "... Ще до свого визнання держава має право захищати свою цілісність і незалежність ..." [34].

М. Вуд звертає увагу на те, що вказаний принцип передбачає заборону ведення або потурання будь-якій діяльності, спрямованій проти цілісності держави: "Територіальна цілісність держави може бути порушена вторгненням збройних сил іншої держави на її суходільну територію, повітряний простір і, де вони є, внутрішні води і територіальне море. Але це може бути вчинено й опосередковано, наприклад, шляхом організації або заохочення організації іррегулярних сил або збройних банд для вторгнення (*incursion*) на територію іншої держави, а також підтримки та озброєння повстанців. Територіальна цілісність може бути порушена і шляхом дозволу на переміщення через кордон організованих озброєних груп приватних осіб" [61].

Н. Остроухов додає: "Порушення територіальної цілісності може відбуватись і без застосування збройної сили проти держави, а саме шляхом впливу на внутрішнє життя держави або сприяння негативним процесам, що відбуваються в державах, наприклад, збройним конфліктам неміжнародного характеру.

Нерідко держави таємно або відкрито підтримують ті чи інші сили, що знаходяться на їхній території або території іншої держави, діяльність яких спрямована на розчленування території іноземної держави. Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації, підбурювання, надання допомоги або участі в актах громадянської війни або терористичних актах в іншій державі або від потурання організаційній діяльності в межах власної території, спрямованій на вчинення таких актів.

Жодна держава не повинна також організовувати, допомагати, розпалювати, фінансувати, заохочувати або допускати збройну, підривну або терористичну діяльність в іншій державі" [64].

Водночас важливим елементом нормативного змісту вказаного принципу є обов'язок держав у своїх міжнародних відносинах утримуватися від політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, спрямованого проти політичної незалежності або територіальної цілісності будь-якої держави, і не робити спроб часткового або повного руйнування національної єдності чи територіальної цілісності держави або країни чи їхньої політичної незалежності. Ці положення, очевидно, передбачають заборону будь-яких дій проти територіальної цілісності держави, пов'язаних із політичними, економічними, іншими факторами, що може тлумачитись достатньо широко.

Часто наголошують на тому, що принцип територіальної цілісності передбачає заборону втручатися у справи, які входять до внутрішньої компетенції держави, з метою порушення цілісності території або будь-яким іншим чином порушувати право на цілісність. Так, М. Шоу вказує, що "принцип територіальної цілісності держав є усталеним та загальновизнаним, і захищений низкою норм, зокрема тими, що забороняють втручання у внутрішню компетенцію держав" [65, р. 443]. Л. Оппенгейм відзначав, що заборона втручання "є безпосереднім наслідком права кожної держави на суверенітет, територіальну цілісність та політичну незалежність" [51, р. 428]. А. Ель Уалі, автор ґрунтового



дослідження принципу територіальної цілісності, вказує, що заборона втручання у внутрішні справи належить до основного змісту цього принципу [19, р. 3].

Крім того, доцільно навести і позицію Конституційного Суду Російської Федерації, який у постанові від 13 березня 1992 р. № 3-П у справі про перевірку конституційності Декларації про державний суверенітет Татарської РСР від 30 серпня 1990 р. і низку законодавчих актів Республіки Татарстан про проведення референдуму заявив, що будь-які дії, які мають на меті порушення територіальної єдності суверенного федеративної держави і національної єдності народів, що населяють її, завдають шкоди конституційному ладу Російської Федерації і несумісні з міжнародними нормами про права людини і права народів [66]. В іншій своїй постанові — у справі про перевірку конституційності низки правових актів, прийнятих у зв'язку з врегулюванням збройного конфлікту в Чеченській Республіці, Конституційний Суд Росії зазначив, що цілісність держави — важлива умова рівного правового статусу всіх громадян незалежно від їхнього місця проживання, одна з гарантій їхніх конституційних прав і свобод [67], тобто підкреслено взаємозв'язок відповідного принципу із міжнародно-правовими принципами рівноправності і самовизначення народу та захисту прав і основних свобод людини.

Територіальну цілісність держав слід, безумовно, розглядати як універсальний міжнародно-правовий принцип, тісно пов'язаний з принципом незастосування сили та іншими основними принципами. Інтегральний взаємозв'язок прослідковується, зокрема, у тому, що принцип територіальної цілісності передбачає заборону силових або несилових дій, їхніх спроб або погроз таких дій проти територіальної цілісності держави (принцип заборони застосування сили або погрози силою); обов'язок змінювати кордони лише за взаємною згодою держави (принцип непорушності кордонів); обов'язок кожної держави поважати правосуб'єктність інших держав (принцип суверенної рівності держав); співпрацю щодо запобігання та боротьби з діями, спрямованими проти територіальної цілісності держав (принцип співробітництва); заборону втручання у внутрішні справи, спрямованого на повне або часткове розчленування держави (принцип невтручання); виконання зобов'язань щодо поваги територіальної цілісності інших держав (принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань) тощо.

Отже, принцип територіальної цілісності держав як основний принцип міжнародного права покладає на держави такі обов'язки та надає їм такі права:

- обов'язок утримуватись від дій, які є застосуванням сили або погрозою силою проти територіальної цілісності іншої держави;
- обов'язок не перетворювати територію жодної іншої держави на об'єкт окупації чи придбання прямо чи опосередковано, в порушення міжнародного права;
- обов'язок утримуватися від організації або заохочення організації іррегулярних сил або збройних банд, зокрема найманців, для вторгнення на територію іншої держави;
- обов'язок не чинити будь-якого політичного, економічного або іншого тиску, що загрожує територіальній цілісності іншої держави;
- обов'язок утримуватись від будь-яких дій політичного, економічного або іншого характеру проти територіальної цілісності, політичної незалежності, єдності іншої держави;



— обов'язок утримуватися від будь-яких дій, що можуть прямо або опосередковано завдати шкоди території держави або її частинам;

— обов'язок не надавати допомогу держави-порушниці територіальної цілісності;

— право держави на цілісність своєї території;

— право вимагати від інших держав утримуватись від вчинення або припиняти дії, що становлять загрозу територіальній цілісності;

— право застосовувати до порушників примусові заходи, відповідно до Статуту ООН;

— право вимагати від інших суб'єктів міжнародного права не надавати допомогу державі-порушниці територіальної цілісності;

— право та обов'язок не визнавати змін приналежності території, здійснених внаслідок військової окупації або будь-яких інших прямих чи опосередкованих заходів застосування сили в порушення міжнародного права;

— обов'язок дотримуватись інших принципів міжнародного права у тому, що стосується територіальної цілісності держав;

— обов'язок не організовувати, не допомагати, не розпалювати, не фінансувати, не заохочувати збройну, підливну або терористичну діяльність в іншій державі та не допускати підготовку до відповідних дій на власній території;

— обов'язок не підтримувати та не потурати діяльності будь-яких рухів, функціонування яких спрямоване на руйнування територіальної цілісності держави;

— право вимагати від інших суб'єктів міжнародного права утримуватись від сприяння і потурання діям проти територіальної цілісності держави.

Вкрай важливим є загальне усвідомлення того, що нові виклики, пов'язані із агресивною війною РФ проти України та порушенням її територіальної цілісності, є небезпечними не лише для європейського регіону, а і світового співтовариства в цілому, адже дії агресора спрямовані на підлив існуючої системи світового порядку, заснованої значною мірою саме на неухильному дотриманні принципу територіальної цілісності держав.

#### Список використаних джерел

1. *Anderson, B.* The new world disorder [Text] / B. Anderson // New Left Review. — 1992. — № 1/193. — pp. 1–12.
2. *Филимонова, М.* Основные принципы современного международного права [Текст] / М. Филимонова // Международное публичное право / Л. Ануфриева, К. Бекяшев, В. Устинов. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М. : ТК Велби, Проспект, 2004. — С. 97–141.
3. *Явкин, Н. В.* Проблема обеспечения единства и территориальной целостности государства в условиях борьбы народов за самоопределение [Текст] : дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 / Явкин Николай Викторович. — Нижний Новгород, 2004. — 220 л.
4. *Benvenisti, E.* The International Law of Occupation [Text] / E. Benvenisti. — Oxford : Oxford University Press, 2012. — 416 p.
5. *Knock, T.* To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order [Text] / T. Knock. — Oxford : Oxford University Press, 1992. — 381 p.
6. The Covenant of the League of Nations (Including Amendments adopted to December, 1924) [Electronic Resource] Yale Law School. Avalon Project — Documents in Law, History and Diplomacy. — URL : [http://avalon.law.yale.edu/20th\\_century/leagcov.asp](http://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.asp).



7. Версальський мирний договір [Текст] / полный пер. с франц. под ред. Ю. Ключникова и А. Сабанина. — М. : Изд. Литиздата НКВД, 1925. — 227 с.
8. Буткевич, В. Г. Основні принципи міжнародного права [Текст] / В. Г. Буткевич, О. В. Задорожний, В. В. Мицик // Міжнародне право. Основи теорії. — К. : Либідь, 2002. — С. 191–244.
9. Goldstein, E. The First World War Peace Settlements, 1919–1925 [Text] / Erik Goldstein. — Pearson Education, 2002. — 147 p.
10. The Versailles Treaty June 28, 1919 [Electronic Resource] Yale Law School. Avalon Project — Documents in Law, History and Diplomacy. — URL : [http://avalon.law.yale.edu/subject\\_menus/versailles\\_menu.as](http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/versailles_menu.as).
11. Josephson, H. Outlawing War: Internationalism and the Pact of Paris [Text] / H. Josephson // Diplomatic History. — 1979. — № 3 (4). — pp. 377–390.
12. Gowlland-Debbas, V. Collective Responses to Illegal Acts in International Law [Text] / Vera Gowlland-Debbas. — Martinus Nijhoff Publishers, 1990. — 753 p.
13. Anti-war Treaty of Non-aggression and Conciliation [Text] // League of Nations Treaty Series. — 1935. — Vol. 163. — pp. 394–413.
14. Gardiner, R. International Law [Text] / R. Gardiner. — Pearson Education, 2003. — 517 p.
15. Rothwell, D. International Law: Cases and Materials with Australian Perspectives [Text] / Donald Rothwell, Stuart Kaye, Afshin Akhtarkhvari, Ruth Davis. — Cambridge : Cambridge University Press, 2014. — 800 p.
16. Crawford, J. The Creation of States in International Law [Text] / James Crawford. — 2<sup>nd</sup> ed. — Oxford : Oxford University Press, 2006. — 944 p.
17. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL : [http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995\\_010](http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_010).
18. Wessendorf, N. The Charter of the United Nations: A Commentary [Text] / N. Wessendorf et. al. — Oxford University Press, 2012. — 2606 p.
19. Ouali, A. E. Territorial Integrity in a Globalizing World: International Law and States' Quest for Survival [Text] / Abdelhamid El Ouali. — Springer Science & Business Media, 2012. — 390 p.
20. The Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations 1970 [Electronic Resource] United Nations — Office of Legal Affairs. — URL : <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/dpilfrscun/dpilfrscun.html>.
21. Vidmar, J. The Kosovo Advisory Opinion Scrutinized [Text] / Jure Vidmar // Leiden Journal of International Law. — 2011. — Volume 24. — Issue 2. — pp. 355–383.
22. General Assembly Resolution [Adopted without a vote on a Report from the Sixth Committee] № 3314 (XXIX). Definition of Aggression [Text] / United Nations. — A/RES/29/3314. — 1974. — 2 p.
23. General Assembly Resolution № 41/128 “Declaration on the Right to Development” [Text] / United Nations. — A/RES/41/128. — 1986. — 3 p.
24. General Assembly Resolution № 46/182 “Strengthening of the coordination of humanitarian emergency assistance of the United Nations” [Text] / United Nations. — A/RES/46/182. — 1991. — 5 p.
25. Vienna Declaration and Programme of Action. Adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993 [Electronic Resource] Office of the High Commissioner for Human Rights. — URL : <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>
26. General Assembly Resolution 53/71. Maintenance of international security — prevention of the violent disintegration of States [Text] / A/RES/53/71. — 1999. — 2 p.



27. Official Records [Text] / UN. General Assembly. Session (53; 1998; New York). — New York : UN, 1998. — Suppl. 49, Vol. 1 : Resolutions and Decisions adopted by the General Assembly during its fifty-third session. — Vol. 1: Resolutions: 9 September — 18 December 1998. — 1999. — 395 p.
28. General Assembly Resolution № 55/2 “United Nations Millennium Declaration” [Text] / United Nations. — A/RES/55/2. — 2000. — 9 p.
29. General Assembly Resolution № 60/1 “2005 World Summit Outcome” [Text] / United Nations. — A/RES/60/1. — 2005. — 38 p.
30. General Assembly Resolution № 60/288 “The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy” [Text] / United Nations. — A/RES/60/288. — 2006. — 9 p.
31. General Assembly Resolution № 62/243 “The Situation in the Occupied Territories of Azerbaijan” [Text] / United Nations. — A/RES/62/243. — 2008. — 3 p.
32. Statement by the President of the Security Council “The situation in the Middle East” [Text] / United Nations. — S/PRST/2008/17 — 2008. — 3 p.
33. General Assembly Resolution “Peaceful settlement of disputes between States” [Text] / United Nations. — A/RES/37/10. — 1982. — 5 p.
34. Charter of the Organization of American States [Electronic Resource] Organization of American States. — URL : [http://www.oas.org/dil/treaties\\_A-41\\_Charter\\_of\\_the\\_Organization\\_of\\_American\\_States.htm](http://www.oas.org/dil/treaties_A-41_Charter_of_the_Organization_of_American_States.htm).
35. Pact of the League of Arab States, March 22, 1945 [Text] / U.N. Treaty Series. — Vol. LXX. — pp. 237–263.
36. Charter of the Organisation of the Islamic Conference [Text] / Organisation of the Islamic Conference. — 1973. — 16 p.
37. Revised Charter of the Organization of Islamic Cooperation [Electronic Resource] The Organisation of Islamic Cooperation. — URL : <http://www.oicun.org/2/24/20140324031549266.html>.
38. Charter of the Organization of African Unity. Done at Addis Ababa, on 25 May 1963 [Text] / United Nations Treaty Series. — Vol. 479. — 1963. — pp. 70–88.
39. The Constitutive Act [Electronic Resource] African Union. — URL : [http://www.au.int/en/sites/default/files/Constitutive\\_Act\\_en\\_0.htm](http://www.au.int/en/sites/default/files/Constitutive_Act_en_0.htm).
40. Treaty of Amity and Cooperation in Southeast Asia signed on 24 February 1976 in Bali, Indonesia [Electronic Resource] National University of Singapore. — URL : <http://cil.nus.edu.sg/1976/1976-treaty-of-amity-and-cooperation-in-southeast-asia-signed-on-24-february-1976-in-bali-indonesia-by-the-heads-of-stategovernment>.
41. South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) Charter 1985 [Electronic Resource] South Asian Association for Regional Cooperation. — URL : <http://www.saarc-sec.org/SAARC-Charter/5>.
42. ASEAN Charter 2007 [Electronic Resource] ASEAN. — URL : <http://www.asean.org/archive/publications/ASEAN-Charter.pdf>.
43. Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act 1975 [Text]. — Helsinki, 1975. — 62 p.
44. *Aust, A.* Modern Treaty Law and Practice [Text] / A. Aust. — Cambridge University Press, 2013. — 520 p.
45. Charter of Paris for a New Europe [Text]. — CSCE, 1990. — 29 p.
46. Agreement on Adaptation of the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE) 1999 [Text]. — OSCE. 2000. — 110 p.
47. Charter for European Security 1999 [Electronic Resource] OSCE. — URL : <http://www.osce.org/mc/17502>.
48. OSCE Istanbul Summit Declaration [Text]. — OSCE, 2000. — 12 p.
49. *Beckman, R.* Introduction to International Law / Robert Beckman and Dagmar Butte [Electronic Resource] International Law Students Association. — URL : <http://www.ilsa.org/jessup/intlawintro.pdf>.
50. Convention on Rights and Duties of States (Inter-American); December 26, 1933 [Electronic Resource] ROHAN Academic Computing: San Diego State University. —





- URL : <http://www-rohan.sdsu.edu/dept/polsciwb/brianl/docs/1933MontevideoConvention.pdf>.
51. Oppenheim's International Law : Vol. I, Peace (in 2 parts.) [Text] / Edited by Robert Jennings, Arthur Watts. — 9<sup>th</sup> ed. — Longman, 1992. — 1 572 p.
  52. O'Connell, D. P. International Law [Text] / Daniel Patrick O'Connell. — 2<sup>nd</sup> ed. — London : Stevens and Sons Ltd, 1970. — Vol. I. — 595 p.
  53. Большой юридический словарь [Текст] / авт.-сост. В. Н. Додонов [и др.] ; ред. А. Я. Сухарев [и др.]. — М. : ИНФРА-М, 1997. — 790 с. — (Библиотека словарей "Инфра-М")
  54. Corfu channel case, Judgment of April 9th, 1949 [Text] / I.C.J. Reports 1949. — 169 p.
  55. Остроухов, В. Н. Территориальная целостность государств в современном международном праве и ее обеспечение в Российской Федерации и на постсоветском пространстве [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 "Международное право; европейское право" / Н. В. Остроухов ; Российский ун-т дружбы народов. — М., 2010. — 61 с.
  56. Security Council Resolution 662 (1990) [Text] / United Nations. — S/RES/662. — 1990. — 2 p.
  57. Urrutia Libarona, I. Territorial Integrity and Self-Determination: The Approach of the International Court of Justice in Advisory Opinion on Kosovo [Text] / Içigo Urrutia Libarona // REAF. — 2012. — № 16. — p. 107-140.
  58. Kittrich, J. The Right of Individual Self-Defense in Public International Law [Text] / J. Kittrich. — Logos Verlag Berlin GmbH, 2008. — 219 p.
  59. Bethlehem, D. The 'Yugoslav' Crisis in International Law: General Issues [Text] / D. Bethlehem, M. Weller. — Cambridge University Press, 1997. — Part 1. — 711 p.
  60. Bowett, D. W. Self-defence in International Law [Text] / D. W. Bowett. — The Lawbook Exchange, Ltd., 1958. — 294 p.
  61. Wood, M. Territorial Integrity. Princeton Encyclopedia of Self-Determination / M. Wood [Electronic Resource] Princeton University. — URL : <http://pesd.princeton.edu/?q=node/271>.
  62. The Review Conference, Resolution RC/Res. 6. Adopted at the 13th plenary meeting, on 11 June 2010, by consensus [Text] / ICC. — 2010. — 4 p.
  63. The North Atlantic Treaty (Washington D.C. — 4 April 1949) [Electronic Resource] North Atlantic Treaty Organization. — URL : [http://www.nato.int/cps/en/natolive/official\\_texts\\_17120.htm](http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm).
  64. Остроухов, Н. Территориальная целостность государств и её обеспечение: теоретико-правовые и международно-правовые измерения [Текст] / Н. Остроухов // Вестник Российского университета дружбы народов, серия Юридические науки. — 2013. — № 3. — С. 246-247.
  65. Shaw, M. International Law [Text] / Malcolm Nathan Shaw. — Cambridge : Cambridge University Press, 2003. — 1288 p.
  66. Постановление Конституционного Суда от 13.03.1992 г. № 3-П по делу о проверке конституционности Декларации о государственном суверенитете Республики Татарстан от 30 августа 1990 года, Закона Республики Татарстан от 18 апреля 1991 года "Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) Республики Татарстан", Закона Республики Татарстан от 29 ноября 1991 года "О референдуме Республики Татарстан", постановления Верховного Совета Республики Татарстан от 21 февраля 1992 года "О проведении референдума Республики Татарстан по вопросу о государственном статусе Республики Татарстан" [Текст] // Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. — 1992. — № 13. — Ст. 671.
  67. Постановление Конституционного Суда от 31.07.1995 г. № 10-П по делу о проверке конституционности ряда правовых актов, принятых в связи с



урегулированием вооруженного конфликта в Чеченской Республике [Текст] // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. — 1995. — № 5. — С. 3–18.

*Рекомендовано до друку кафедрою міжнародного права  
Інституту міжнародних відносин  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка  
(протокол № 5 від 4 березня 2015 року)*

Надійшла до редакції 10.03.2015

**Задорожний А. В. Становление и нормативное содержание принципа территориальной целостности государств как основного принципа международного права**

*Рассмотрено становление и нормативное содержание основного принципа международного права — принципа территориальной целостности государств в его взаимосвязи с принципом равноправия и самоопределения народов. Установлено отсутствие противоречий между указанными принципами в практике государств после Второй мировой войны в конце XX — начале XXI века. Важным элементом нормативного содержания указанного принципа является обязанность государств в своих международных отношениях воздерживаться от политической, экономической или любой другой формы давления, направленного против политической независимости или территориальной целостности любого государства, и не делать попыток частичного или полного разрушения национального единства или территориальной целостности государства или страны или их политической независимости.*

**Ключевые слова:** принципы международного права, принципы Устава ООН, территориальная целостность, невмешательство во внутренние дела государств, агрессия, право на самооборону.

**Zadorozhnii, A. V. Formation and Normative Content of the Principle of Territorial Integrity of States as the Basic Principle of International Law**

*The formation and normative content of the basic principle of international law — the principle of territorial integrity of states in its correlation with the principle of equal rights and self-determination of people, have been considered. It was established that there is no contradiction between these principles in states practice after World War II and the end of XX — XXI century. An important element of the normative content of this principle is the duty of States in their international relations refrain from political, economic or any other form of pressure directed against political independence or territorial integrity of any state, and do not attempt to partial or complete destruction of national unity or territorial integrity of the state and country or of their political independence.*

**Keywords:** principles of international law, the principles of the UN Charter, territorial integrity, non-interference in the internal affairs of States, aggression, the right to self-defense.

